

שמו של חודש ניסן על-שם הניסים

שמות החודשים המשמשים בימינו מקורם בשמות בבליים שאומצו בזמן גלות בבל¹. בתקופות מוקדמות יותר ניתנו לחודשים העבריים שמות מספריים, כשניסן הוא החודש הראשון, ואדר הוא החודש השנים עשר. אך למרות שמות החודשים של ימינו מקורם מעמי בבל, מכיוון שנתקבלו בישראל, וחלקם אף נזכרו בספרי הכתובים², היו שיצאו לדורשם ולהסביר מדוע ניתן לכל חודש שמו³. כן כותב מחבר לא ידוע, שפעל בשלהי תקופת הראשונים, בחיבורו 'ספר קושיות':

תיקשי לך: מפני מה נקראים שמם של החודשים: 'ניסן' ו'אייר' וגו'?
תירץ: **ניסן – משום שבו עשה הקב"ה ניסים לישראל**. 'אייר' לשון אייר, שאינו לא חום ולא קור⁴...

וכך הוא ממשיך לדרוש את שאר שמות שנים עשר החודשים עד תומם⁵. מסורת דרשנית זו אינה מצויה בספרות חז"ל שהגיעה לידינו, אך הכירוה הפייטנים הקדומים. כבר ר' אלעזר בירבי קליר, גדול פייטני ארץ ישראל, מפיט בשבעתא לפרשת החודש: "החודש אשר הכין יְדִידִי / אָמֹר נִסָּן בְּנִיסָיו לְעוֹדֵדִי"⁶. כלומר: החודש אשר הכין הקב"ה, נקרא (= 'אמור') 'ניסן' על שם הניסים שנעשו בו לעודד ולשמח את ישראל. וכמאה שנה אחריו כותב ר' פינחס הכהן, פייטן ארצישראלי נוסף: "נִסָּן גִּילוֹ לְשַׁעֲבֵר וְלָבֵא לְנוֹסָסָן / דְּבֹר לְשֵׁם נִסָּן נִקְרָא נִסָּן"⁷.

- 1 ראה: ירושלמי, ראש השנה א, ב: "שמות חודשים עלו בידם מבבל". וכך בבר"ר מח, ט. וראה בחידושי הריטב"א ראש השנה ג, א ד"ה 'חדא דשני'.
- 2 ראה: נחמיה ב, א; אסתר ג, ז (ניסן); שם ה, ט (סיון); נחמיה א, א (כסלו); אסתר ב, טז (טבת); עזרא ה, טו; אסתר ג, ז ועוד (אדר).
- 3 כיוצא בכך מצאנו בספרות חז"ל 'משחקים לשוניים' בצורתה של מילה **יוונית** על מנת ליצור עבודה משמעות בשפה העברית או הארמית. ראה: י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, רמת-גן 1991, עמ' 118-119.
- 4 ספר קושיות, אות פח*, מהדורתו, ירושלים תשס"ז, עמ' עז.
- 5 איני יודע מקור נוסף הדורש את שמותיהם של כל החודשים; בירושלמי (הנ"ל הע' 1) דרשו שלושה משמות החודשים קודם שנסתנו בידי שבי גלות בבל.
- 6 ש' אליצור, בתודה ושיר: שבעתות לארבע הפרשיות לר' אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשנ"א, עמ' 100, שו' 1-2; ומשם הביאור שבסמוך.
- 7 ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, ירושלים תשס"ד, עמ' 689, שו' 3-4. **ביאור** (בעיקר ע"פ אליצור, שם): **ניסן גילו**: שמחת הגאולה שבחודש ניסן. **לשעבר ולבא**: ש' בניסן נגאלו

בין שני פייטנים אלו ובסמוך לזמנו של הקלירי פעל בארץ ישראל הפייטן ר' יהודה, וב'קדושתא' לפרשת החודש הוא רומז את ענייננו של ניסן, ואף דורש את 'ניסן' כמין חומר לעניינים נוספים:

- 81 הָאוֹתִיּוֹת וְקַדְמוֹנִיּוֹת לְפָנֶיךָ הָעֲבֵרְתָּהּ
עֲבוֹר זֶה חֲדָשׁ עֵת עֲבֵרְתָּהּ
אוֹתוֹתַי כָּל חֲדָשִׁים וְגַם מַזְלוֹת
רְשָׁמְתָהּ בְּעַד כָּל מַפְעָלוֹת
85 אוֹת הַחֲדָשׁ נִסָּן בְּאוֹתוֹת אוֹ הַנִּסָּה נְתַיְחֵס
נִסָּן בְּשִׁבְעָה נִסִּין בְּאוֹת הַנִּסָּה נְתַנּוּסָס
נִסָּן נְתַנְסָה בְּעַנְמִים
נִסָּן יִתְנַסָּא בְּנֵס אָמִים
וְהַעוֹמֵד לְנֵס עַמִּים
90 יַעֲמוּד בְּנִסָּן וּבְמַעוּטֵי עַמִּים לְנוֹסָסָן
נִסָּן מְנָסָן
נִסָּן מְנוֹסָן
נִסָּן כְּנָסָן
הוּא נוֹסָסָן
95 לְשֵׁם נוֹרָא מְרוֹם וְקַדוּשָׁה⁸.

ובניסן עתידין ליגאל' (מכילתא דרשב"י, שמות יב מב). דבור לשם ניסן: נקרא על שם הניסים שנעשו בו.

8 ש' שפיגל, אבות הפיוט: מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט בארץ ישראל, בעריכת מ"ח שמלצר, ניר-יורק וירושלים תשנ"ז, עמ' 239-240. סימון השורות כבמקור. תודתי לש' אליצור על ההפנייה למקומה הנדפס של ה'קדושתא'.

ביאור (ממני, בעיקר; ביאורו של שפיגל רחוק מלספק): 81 האותיות: העתידות. ע"פ ישעיה מא, כג; מד, ז; מה, יא. ומצוי בפייטנים, כמו ב'קדושתא' לפרשת שקלים ליניי, שו' 1: "אותיות הָבָאוֹת שְׁרָתָה" (מחזור פיוטי רבי ינאי לתורה ולמועדים, ב, מהדורת צ"מ רבינוביץ, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 244), ושיעורו: את המאורעות העתידות ראית. וקדמוניות: דורות ראשונים. ושיעור הטור כדוגמת ישעיה מא, ד: 'מי פֶּעַל ועשה קורא הדורות מראש, אני ה' ראשון, ואת אחרונים אני הוא'. | 82 עבור: בזמן, כמו ויק"ר יט, ה: 'כמה ימים וכמה שנים, כמה קיצים וכמה עיבורים'. זה חודש: ניסן, ע"פ שמות יב, ב: 'החודש הזה לכם'. עת עברתה: כשבראת את העולם. ודימוי בריאת העולם לעיבור והריון מצוי, כמו 'היום הָרַת עוֹלָם' (מחזור לראש השנה, מהדורת ד' גולדשמידט, ירושלים תש"ל, עמ' 244). ושיעור הטור: כשנברא העולם בחודש ניסן (על בר"ר כב, ד לדעת ר' יהושע; ועל להלן, הערה 9). | 83 אותות כל חדשים: שמות כל החודשים (על 'אותות' בהוראת 'שמות', ראה מאמרי [שבכתובים]: 'אות=שם ולהפך'), ושמה כוונתו: האותיות של שמות החודשים. | 84 רשמתה: קבעת. בעד כל מפעלות: כנגד כל המאורעות העתידות להיות בהם. | 85 אות החדש ניסן: שם חודש ניסן. באותות: כנגד האותות והניסים העתידיים להיות באו הניסה: ביציאת מצרים, עליה נאמר: 'או הניסה א'להים לבוא לקחת לו גוי מקרב גוי במסות באותות

קשה לעמוד בבירור על הרמיזות הסתומות שבפיוט, אך נראה ששיעור הדברים הוא כזה: בשעה שברא הקב"ה את העולם⁹ העביר לפניו את הדורות הראשונים ואת מאורעות העתיד ועל-פיהם קבע את שמות החודשים והמזלות, שכל אחד מהם נקבע כנגד העתיד להיות בו ('בְּעֵד כָּל מַפְעָלוֹת'), וּשְׁמוֹ שֶׁל חוֹדֶשׁ נִסָּן¹⁰ נקבע על שם הניסים העתידיים להתרחש ביציאת מצרים ('אִזְ הַנִּסְיָה') ובזמנים אחרים ('בְּשִׁבְעָה נִסִּין').

כאן עובר הפייטן לנקודת הזמן שלו, שאחרי ניסי העֶבֶר (של יציאת מצרים וזמנים אחרים), ודורש את 'ניסן' מלשון 'התנשאות', שבניסן התנשאו ישראל בעֶבֶר, ביציאת מצרים, ויתנשאו בעתיד, בביאת המשיח (המקביל, במדרש ובפיוט, לגאולת מצרים¹¹), שאז, בחודש ניסן, יהיה זמן נישואים ('נִיֶּסֶן מְנֻסָּן'), משגבם ('נִיֶּסֶן מְנוֹסָּן') וכינוסם מהגלויות ('נִיֶּסֶן כְּנֻסָּן'), ש'הוא', המשיח, 'נוֹסָּסָן', ינשא ויגדל את ישראל.

ובמופתים... ככל אשר עשה לכם ה' אלהיכם במצרים' (דברים ד, לד). נתיחס: נקבע. | 86 | ניסן בשבעה ניסין: וכנגד שבעת הניסים העתידיים להיות בחודש זה (וראה ביאורו של שפיגל, לאלו שבעת ניסים כיוון). באות: לשון רישום וכתובה (ואולי 'אות' משמעותה 'תיבה', אמנם לא מצאתי הוראה כזו בלשון הפייטנים אך היא מצויה בספרות הראשונים). הניסה: שבפסוק 'או הניסה אלהים...'. עי' בביאור לשו' 85. נתנוסס: נתגדל. ושיעור הטור: השם 'ניסן' נקבע כנגד שבעת הניסים העתידיים להיות בו שנרמזו בתיבת 'הניסה', בהם החודש נתגדל. ועי' ביאורו של שפיגל. | 87 | ניסן נתנסה: ניסן נתגדל. בענמים: במצרים, והכוונה ליציאת מצרים. | 88 | יתנסא: יתנשא, יתגדל. בנס אָמִים: ע"פ ישעיה מט, כב (דברי הקב"ה על אחרית הימים): 'הִנֵּה אֲשָׂא אֶל גּוֹיִם יָדַי, וְאֶל עַמִּים אָרִים נְסִי, וְהִבִּיאוּ בְּנֵיךְ בַּחֲצוֹן, וּבְנֵיךְ עַל כְּתָף תִּנְשָׂאנָה'. | 89 | העומד לנס עמים: המשיח, ע"פ ישעיה יא, י; בר"ר צט, ה; תנחומא מהד' בובר ויחי, י; מדרש תהלים כא, א. | 90 | יעמוד בניסן: ש'בניסן נגאלו ובניסן עתידין ליגאל' (מכילתא דרשב"י, שמות יב, מב). ובמעוטי עמים: בתוך ישראל (ע"פ דברים ז, ז), בשביל לנוססו: לגדלם. | 91 | מנסן: מנשאן, את ישראל, שבחודש זה נגאלו ועתידיים להגאל. | 92 | מנוסן: משגבם, מלשון תהלים נט, יז: 'כִּי הִיֵּית מְשֻׁבָּב לִי וּמְנוֹס בְּיָמַי צָר לִי'. | 93 | כנסן: בו יתכנסו הגלויות. ועי' בביאורו של שפיגל. | 94-95 | הוא נוססן: המשיח ינשא ויגדל לישראל לשם נורא מרום וקדוש: לשמו של הקב"ה.

9 כך גם נראה מפיוט ה של ה'קדושתא', המשכו הישיר של הפיסקה המצוטטת בגוף המאמר: "אִזְ כָּל חוֹדֶשׁ קִבֵּל נִיסוֹ וְהֶלֶךְ / וְזֶה חוֹדֶשׁ קִבֵּל נִיסוֹ וּמְלֻךְ" (שפיגל, שם, עמ' 240, שו' 96-97). כלומר: 'אז', בבריאת העולם, לאחר ש'אותיות וקדמוניות לפניך העֶבְרִית', כל חודש קיבל את 'ניסו', דגלו, הוא שמו (ואולי הכוונה למזלו), 'וְהֶלֶךְ'; אבל חודש ניסן ('וְזֶה חוֹדֶשׁ') קיבל את שמו 'וּמְלֻךְ' על כל החודשים, שהוא הראשון להם. שתיבת 'אז' בלשונית הפייטנים מתייחסת פעמים רבות לבריאת העולם או לקודם הבריאה.

10 אין פייטנו דן בסיבת השמות של כל חודשי השנה אלא רק בשם חודש ניסן, כי ביצירתו זו של'פרשת החודש' המדוברת בחודש זה הוא המתאים להיות הנושא היחיד.

11 ראה: ל' חזני, 'מתן תורה לעתיד לבא', דרך אגדה, ד-ה (תשס"א-תשס"ב), עמ' 73-75, 106-108, ובכל הנסמן שם; מ"ח שמלצר, 'נפלאות בריאת העולם, יציאת מצרים והגאולה שלעתיד לבוא, בפיוט קדום', מאה שערים: עיונים בעולמם הרוחני של ישראל בימי הביניים לזכר יצחק טברסקי, בעריכת ע' פליישר ואחרים, ירושלים תשס"א, עמ' 71-86.

היינו, גם פייטן זה הכיר את האגדה שהשם 'ניסן' נקבע על שום הניסים, אלא שבהמשך הוסיף להקיש את 'ניסן' ל'התנשאות', שבחודש זה התנשאו ישראל בעבר ויתנשאו לעתיד¹².

הפייטן האחרון, ר' יהודה, לא הסתפק בנתינת טעם לשם 'ניסן', אלא יצא להסביר על שום מה זכה החודש להיקרא בשלושה שמות נוספים - 'אביב', 'ראש' ו'ראשון'¹³. ואלו דבריו בפיוט של הקדושתא, המשכה הישיר של המובאה דלעיל:

אַז כָּל חוֹדֶשׁ קִבֵּל נִיסוֹ וְהִלְדָּ / וְזֶה חוֹדֶשׁ - קִבֵּל נִיסוֹ וּמִלְדָּ
בְּכוֹ, כָּל חוֹדֶשׁ שֵׁם אֶחָד נִקְרָא לוֹ / וְזֶה - אֶרְבָּעָה שְׁמוֹת נִקְרָאוּ לוֹ
גְּדוּלִים הֵם שְׁמוֹתָיו בְּאוֹתוֹת וּמְסוֹת / וְעַלֵּיהֶם רְמוּזִים אֶרְבָּעָה כּוֹסוֹת
[...]

הַנִּקְרָא 'אֲבִיב' - הָיִיתָ אֲבִיב וְחָבִיב / וְ'נִיסָן' - לָנֶס נִסָּא הוֹשֵׁם וְחָסוֹן
'רֹאשׁ' נִקְרָא - לְמַלְכִים וְלְרַגְלִים / 'רֹאשׁוֹן' יְהִי לְמוֹלְדָּ עַל מְלָכִים וְדַגְלִים¹⁴.

כלומר: 'אביב' הוא מלשון 'אב' ו'חביב'¹⁵, שהחודש הוא 'אב' וראשון לכל החודשים וחביב מכולם, שמזגו נוח 'לא חם ולא צונן'¹⁶; 'ניסן' - על שום שנעשו בו הניסים; 'ראש' - כי בו ראש השנה למלכים ולרגלים; 'ראשון' - שהוא ראשון לכל החודשים ומולך על 'מלכיהם' ו'דגליהם'¹⁷.

12 קשה לדעת בבירור אם נתכוון לומר סיבה נוספת לשם החודש, או שרק דרש את שמו בדרך 'לשון נופל על לשון'.

13 ראה: שמות יג, ד ('אביב'); יב, ב ('ראש' ו'ראשון').

14 שפיגל, אבות הפיוט (לעיל, הערה 8), עמ' 240-241, שו' 96-107. **ביאור:** ניסן: דגלו, שלטונו. וזה חודש: חודש ניסן. ועליהם רמוזים ארבעה כוסות: כנראה, שארבעה כוסות הם כנגד ארבעת שמות החודש, ואיני יודע מקור לכך. **אביב** [...] **חביב**: ע"פ ההגייה הארצישראלית שהחליפה אל"ף-ח"ית (עי' עירובין נג, ב; י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, בעריכת ז' בן-רחיים ואחרים, ירושלים תשל"ז, עמ' רט ואילך). **לנס ניסא**: לנס גדול ('ניסא' = נישא), וכנראה הכוונה לניסי יציאת מצרים. **הושם**: נתמנה. **וחסן**: נתחזק. **למלכים ולרגלים**: ע"פ משנה, ראש השנה א, א: "באחד בניסן ראש השנה למלכים ולרגלים".

15 לכך ש'אביב' הוא מלשון 'אב', ראה רש"י, שמות כג, טו: "אביב, לשון אב - בכור וראשון לבשל פירות". ועי' גם אבן עזרא, שיה"ש ו, יא ד"ה 'באבי'. והשווה ספר קושיות ולעיל, הערה 4, אות פה, עמ' עו, הנותן טעם לשמו של החודש 'אב': "אב - לשון 'אביב', שהוא תחילת הקציר".

16 ראה מכילתא דרשב"י, שמות יג, ד: "'היום אתם יוצאים, בחודש האביב, בחודש שהוא כשר, לא חם ולא צונן...".

17 כדבריו בטור הראשון שבפיוט: "אַז כָּל חוֹדֶשׁ קִבֵּל נִיסוֹ וְהִלְדָּ / וְזֶה חוֹדֶשׁ - קִבֵּל נִיסוֹ וּמִלְדָּ". היינו, כל חודש קיבל את דגלו (שלטונו) ומלך על חודשו, וחודש ניסן מלך על כולם. הענין שחודש ניסן 'מולך' על כל חודשי השנה הובע גם בשבעתא קדומה לפרשת החודש: "לְהַדְשֵׁי שְׁנִים עֶשֶׂר / שֶׁתְּ נִיסָן נְגִיד וְשֶׁר" (ע' פליישר, 'חדשות לענין 'ראש ראשי חדשים', מחקרים באגדה תרגומים ותפילות ישראל לזכר יוסף היינימן, בעריכת ע' פליישר [ואחרים], ירושלים תשמ"א, עמ' קלא, שו' 21-22). ומקור הענין בשמות יב, ב: "החודש הזה לכם ראש

איני יודע אם דרשה מרובעת זו מקורה במדרש כלשהו שאבד ברבות הימים, אך ברור שאין פייטננו הראשון לגלגל בה, שכבר קדמו ר' אלעזר בירבי קליר בקדושתא לפרשת החודש. בפיוט זה הוא מונה את הניסים שנעשו לישראל בחודש זה במשך הדורות, ולבסוף חותם בדברים הבאים:

כָּל גְּאֻלוֹת וְנַחְמוֹת וְיִשׁוּעוֹת / אֲשֶׁר מָאֵז וְעַד אֵז מוֹשִׁיעוֹת / בְּקֶץ חוֹדֶשׁ זֶה
נוֹשְׁעוֹת / וְכָל בְּשׂוֹרוֹת וְאִמְרוֹת וְשִׁמְוֵעוֹת / אֲשֶׁר מֵעַד וְעַד עַד נִשְׁמָעוֹת / לְאוֹתוֹת
זֶה חוֹדֶשׁ מִשְׁמִיעוֹת
הִנְקַב 'אָבִיב' - לְשֵׁם אָבִיבוֹתָיו
יַחַס 'רֵאשׁוֹן' - לְשֵׁם רֵשִׁינּוֹתָיו
הוֹחֵק 'רֵאשׁ' - לְשֵׁם רֵאשׁוֹתָיו
נִקְרָא 'נִיֶּסֶן' - לְשֵׁם מִסּוֹתָיו.
לִיצִיאַת אֲסִירִים הַכְּשָׁרוֹ נְתִיבוֹתָיו / לְגַזֵּי גְלִים נְתַכְּנוּ אֶרְחוֹתָיו / לְרֵאשׁ שְׁנִים
יִשְׁרוּ מְסִילוֹתָיו / לְשֶׁבֶת מְלָכִים פּוֹנְנוּ אֲשִׁירוֹתָיו - - -¹⁸.

גם כאן נדרשו ארבעת שמות החודש, אלא שאת הסברו לשלושה הראשונים קשה להבין מפאת הלשון הקצרה והסתומה שנקט פייטננו, וגם השוואתם לדברי ר' יהודה הפייטן אינה מועילה הרבה. אולם ברור, שבנוגע לשם 'ניסן' הושוּו מדותיהם, ושני הפייטנים מסכימים כי שם זה ניתן לו על שום הניסים. מסתבר, שראיית השם 'ניסן' משורש 'ניסים' מקורה במדרש ארצישראלי שעמד לפני הפייטנים, שכידוע, שמרו תכנים מדרשיים רבים שאבדו מקבצי המדרשים שהגיעו לידינו¹⁹; אם כי אין לקבוע בכך מסמרות, שכן פייטנים לא נמנעו מלכלול

חדשים", ודרשו רבותינו (מכילתא דר' ישמעאל, פרשת בא, מסכתא דפסחא, פרשה א, מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 7): "מגיד שניסן ראש לחדשים".

18 ע' פליישר, עיונים באופיים הפרוזודי של אחדים ממרכיבי הקדושתא, הספרות, ג (תשל"ב), עמ' 578. פליישר (שם, עמ' 572) מצדד ביחוס הקדושתא לקלירי, ורק מחמת זהירות נמנע מליחסה אליו בוודאות. אמנם לאחרונה הראה ע' הכהן על מקבילה לשונית בין הקדושתא לפרשת זכור (שהיא והקדושתא שלפנינו יצאו מאותו מחבר) לפיוט קלירי ודאי, התומכת ביחוס הקדושתאות כולן לקלירי. ראה מאמרו: 'לבירור זיקתם של מדרשי אסתר לפיוטי ההרחבה הקליריים לפורים' אספרה אל חוק' ואמל ורבד", נטועים, ז (תש"ס), עמ' 50 הערה 18. בנוסף לכך, גם ב'מאגרים' (אתר מפעל המילון ההיסטורי) יוחסה הקדושתא בוודאות לקלירי.

ביאור: מסותיו: נסיו. עי' דברים כט ב ובתרגום. ליציאת אסירים: ליציאת ישראל ממצרים. לגזי גלים: עוברי הים, הם ישראל שעברו את הים בשביעי של פסח. לראש שנים: ניסן הוא ראש השנה לכמה דברים, עי' משנה, ראש השנה, א א. לשבת מלכים: ניסן הוא ראש השנה למלכים, עי' משנה, שם.

19 הדברים מפורסמים וידועים, והרבה נכתב בעניינם. כן כותב עזרא פליישר, כי "מן המוסכמות היא, שאין לפייטן הקדום אלא מה שעניו רואות בספרות חז"ל. התלמודים וקובצי המדרשות הם המקור לרוב הרעיונות והעניינים שפייטן מעצב בחיבוריו". ראה: ע'

ביצירותיהם עניינים שדרשו מדעתם הרחבה²⁰. כך או כך, בין אם דרשת 'ניסן'='ניסים' היא יצירת בעלי המדרשים ובין אם חידושה הפייטנים, ברור כי מוצאה ארצישראלי, ומשם היא נתגלגלה לארצות אחרות, כפי שנראה להלן.

צא וראה שהמקור הבבלי היחידי הדורש את השם 'ניסן' מסיעו לענין אחר לגמרי²¹. בתלמוד הבבלי (ברכות נו, ב) מסופר על ר' ישמעאל שפתר את חלומות בן דמא אחיינו. החלום האחרון שחלם בן דמא היה: "חזאי דאמרי לי: באדר מיתת וניסן לא חזית", כלשון החולם; ור' ישמעאל פתרו: "באדרותא מיתת, ולא אתית לידי נסיון". היינו, 'ניסן' נדרש מלשון 'נסיון' ולא מלשון 'ניסים'; ואף ההקש ל'נסיון' אינו נועד להסביר מדוע נקבע לחודש שם זה, אלא הוא רק רמז-דרושי כדי לפתור את החלום "מעין חלמיה"²².

פליישר, 'מבטלי עשרת הדיברות - בפיוט, במדרש ובתרגום', תרביץ, סו (תשנ"ז), עמ' 86, ובמקומות נוספים. וראה עוד: צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוטי יניי, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 263-280; אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן (לעיל, הערה 7, מבוא, עמ' 203-209; הנ"ל, רבי אלעזר בירבי קליר - קדושתאות ליום מתן תורה, ירושלים תש"ס, מבוא, עמ' 76-79. והשווה: ש' ליברמן, 'חזנות יניי, סיני, ד (תרצ"ט), עמ' רכא-רנ.

20 ראה: ע' הכהן, קדושתאותיו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי למועדי השנה, ע"ד, א, ירושלים תשס"ד, עמ' 213-218.

21 אין צורך להתייחס לנוסח המחודש "הרואה ניסן בחלום, ניסי ניסים נעשו לו", שייחס-כביכול ר' מנחם מנדל שניאורסון (האדמו"ר מליובביץ) לתלמוד הבבלי (ברכות נז רע"א) באחת משיחותיו - ראה שיחת שבת פרשת אחרי, שבת הגדול, ה'תשכ"ז (בתוך: שיחות קודש מכ"ק אדמו"ר שליט"א מליובאוויטש - תשכ"ז [באידיש], חלק ב, עמ' ז): "און דאס איז אויך דער ענין פון חודש ניסן, ווי די גמרא זאגט: הרואה ניסן בחלום, ניסי ניסים נעשו לו, שזהו ענין נס בתוך נס... [תרגום לעברית בתוך: ספר השליחות, ברוקלין תשמ"ט, עמ' 226: "וזהו גם ענינו של חודש ניסן, כפי שאומרת הגמרא: הרואה ניסן בחלום - ניסי ניסים נעשו לו, שזהו ענין נס בתוך נס..."] ושם בהערה 6 צויין: "ברכות נז רע"א ובפירוש רש"י, וראה פסיקתא זוטרתי (=מדרש לקח טוב), בא יב, ב"ל. שלפנינו שם נאמר: "הרואה 'הונא' בחלום - נס נעשה לו; 'חנינא', 'חנניא', 'וחנן' - נסי ניסים נעשו לו", והנוסח 'ניסן' בחלום' אינו מתועד בשום כתב-יד (עי' דקדוקי סופרים, ברכות שם, ועוד) ומקור קדום אחר. ככל הנראה, גם רמ"מ שניאורסון עצמו לא נתכוון לומר שכן נכתב בתלמוד שלפנינו, אלא דבריו הם מעין דרשה עצמית על-פי דברי התלמוד שם, שאות נ רומזת לנס. כן משמע משיחה אחרת שלו (פרשת שמיני, ה'תשל"ל, בתוך: שיחות קודש מכ"ק אדמו"ר שליט"א מליובאוויטש - תשל"ל [באידיש], חלק א, עמ' ג; הסוגריים במקור): "וואס דערפאר איז אויב מ'זעט ניסן בחלום, איז 'ניסי ניסים נעשו לו' [לפי ברכות נז, א - מצד די צוויי נו"ק'ען וואס זיינען פאראן אין 'ניסן']...".

22 ראה ברכות נה, ב: "כל החלומות הולכים אחר הפה... והוא דמפטר ליה מעין חלמיה". אמנם דרשת 'ניסן'='נסיון' מצויה גם במדרשים ארצישראליים (עי' להלן, הערה 26), אך גם שם ההקש 'ניסן'='נסיון' לא נועד כדי לתת טעם לשם החודש, אלא הוא בדרך 'לשון נופל על לשון', כדי לפתור לאדם ששמע בחלמו 'ניסן' לית את חמיו, ממש כמובא בתלמוד הבבלי. על השימוש ב'לשון נופל על לשון' (פארונומאסיה) ובמשחקים לשוניים אחרים לפתרון

המסורת הארצישראלית הרואה את סיבת השם 'ניסן' כזכר לניסי הגאולה ממצרים המשיכה להתגלגל בקרב פייטנים ארצישראלים אחרים, ואף בקרב פייטנים שפעלו בחוץ לארץ אשר הושפעו מהפייטנות הארצישראלית. בין היתר הזכירה ר' יוסף החבר, שפעל בארץ ישראל ובארצות הסמוכות לה סביבות השנים ד'תת"ל-תת"ע (1070-1110), ב'יוצר' לפרשת החודש: "אֶחָד בְּנִיָּסָן רֹאשׁ שָׁנָה לְמַלְכִּים וְלְרַגְלִים, וְלָשׁוֹם נִסְיֹוּ נִיָּסָן יֵשׁ לוֹ יִתְרוֹן"²³. כלומר: החודש נקרא 'ניסן' על שום הניסים שנעשו בו, המעניקים לו יתרון על פני כל החודשים. גם בפיוט מאוחר יותר, שנועד לשימושה של הקהילה הארצישראלית שבפוסטטאט ונתחבר לכל המוקדם במאה האחת-עשרה, מופיעה מסורת זו: "וְנִיָּסָן לְשֵׁם נִסִּים / נִקְבַּע לְעִמּוּסִים"²⁴. ושמה אף ר' יוסף אלברדאני, פייטן בבלי מסביבות אמצע המאה העשירית, הכיר את דרשתו, שכן הקיש את 'ניסן' ל'ניסים': "נִיָּסָן נִסִּים בּוֹ כָּעֵשׂ לְעַם מֵאֲמִין"²⁵.

- חלומות, ראה: ח' וייס, מעמדו ותפקידו של החלום בספרות חז"ל: קריאה ספרותית ב'מסכת החלומות' שבתלמוד הבבלי, ע"ד, ירושלים תשס"ז, עמ' 220-227, ובכל הנסמן שם.
- 23 ש' אליצור, שארית יוסף: פיוטי ר' יוסף הלוי החבר, ירושלים תשנ"ד, עמ' 58, שו' 1; ומשם הביאור שבהמשך. תיבת 'ניסין' [=נִסְיֹוּ] אין קריאתה בטוחה, ושמה יש לקרוא 'ניסין' [=נִסְיֹוּ], עי' שם, ביאור לשו' 1. ולפי שאין בכך משמעות לענייננו העדפתי - לרהיטת המובאה - את הקריאה 'ניסין'. לזמנו ומקומו של ר' יוסף החבר, ראה שם, מבוא, עמ' 14-16; נספח, עמ' 110.
- 24 פיוט 'שורון ביראת צור תהא חביב', נדפס אצל: ע' פליישר, 'ראש ראשי חדשים', תרביץ, לז (תשכ"ח), עמ' 273, שו' 26-27. **ביאור**: לעמסום: לישראל.
- לתיארוך הפיוט, ראה שם, עמ' 277. ויעודו לקהילה הארצישראלית שבפוסטטאט ברורה מאליה, שכן נכלל במנהג ה'קידוש' לראש חודש ניסן, מנהג ארצישראלי מובהק, עי' במאמרו הנזכר של פליישר, עמ' 265 ואילך; הנ"ל, 'עוד לענין ראש ראשי חודשים', סידרא, ז (תשנ"א), עמ' 50.
- 25 ט' בארי, החזן הגדול אשר בבגדאד: פיוטי יוסף בן חיים אלברדאני, ירושלים תשס"ג, עמ' 283, ס' פט, שו' 7. **ביאור** (על-פי בארי, שם): **ניסן**: בחודש ניסן. **ניסים בו כעש**: כאשר עשה בו ניסים. **לעם מאמין**: לישראל.
- גם בפיוט שליווה את ה'קידוש' לליל ראש חודש ניסן, מנהג ארצישראלי מובהק, נחרז 'ניסן' ב'נס'. ראה פליישר, 'עוד לענין ראש ראשי חודשים' (לעיל, הערה 24), עמ' 60, שו' 15-16: "לְעַם אֲמִין וְחֶסֶן / נְתָנוּ נִסִּים לְנוֹסְסִין / נִיָּסָן". אלא ששם ה'נס' הוא מלשון תהלים ס, ו: "נתת ליראיד נס להתנוסס", שהוא מלשון 'נסיון' (עי' תרגום; בר"ר נה, א) או 'מנוסה' (עי' תנחומא מהד' בובר וירא מג), ולא מלשון 'ניסים'. כמובן מאליו, אין להבין כל 'ניסן' הסמוך ל'ניסים' כבא ללמדנו שטעם שם החודש הוא על שום הניסים. לדוגמא, בקדושתת י"ח לראש חודש ניסן לר' לעזר החזן, פייטן ארצישראלי שפעל כנראה במאה התשיעית, נאמר: "חֲדוּשׁ מוֹפֵת זֶה אֵלֵי / נִסְיֹוּ וְיִשׁוּעוֹת כֹּן לְחִזוֹת לִי // בְּנִיָּסָן שִׁישִׁי וְשִׁמְחִי וְגִילִי / עֲנֵה דוֹדִי וְאֲמַר לִי" (ע' פליישר, 'קדושתאות י"ח לראשי חדשים ולחנוכה מאת לעזר החזן', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר ט [יט], ירושלים תשמ"מ, עמ' 45, שו' 15-18; לזהות הפייטן, לזמנו ולמקומו, ראה שם, עמ' 43-44). אין הפייטן מבקש אלא שיזכה לחזות בניסים והישועות שהקב"ה עתיד לעשות בחודש ניסן בו עתידה להתרחש הגאולה, ואין כאן כל רמז ששמו של החודש הוא מהוראת 'ניסים'.

אמנם, בצמוד למסורת הארצישראלית המקישה את 'ניסן' ל'ניסים' ורואה בכך טעם לשם החודש, התהלכו בספרות הארצישראלית הקשים נוספים, ל'ניסיון'²⁶, ל'מנוסה'²⁷ ול'התנשאות'²⁸. אך הקשים אלו אינם אלא דרשנות בדרך 'לשון נופל על לשון', ולא באו לתת טעם לשם החודש.

מסורת הפיוט והמדרש הארצישראלית המשיכה לאיטליה וממנה לאשכנז וצרפת, ועמה הדרשה שלפנינו שהובאה בסתם ב'מדרש לקח טוב', פירוש-מדרשו של ר' טוביה ב"ר אליעזר מביזנטיון: "...הוי למד, שהחודש הראשון הוא ניסן, וכן כתבו אנשי כנסת הגדולה (אסתר ג, ז): 'בחודש הראשון הוא חודש ניסן'; **ניסן, שבו נעשים ניסים לישראל, ובו יצאו מעבדות לחירות**"²⁹. אמנם כאן, דרשת השם 'ניסן' עברה פיתוח והרחבה. כל המקורות הקדומים דרשו את 'ניסן' על שום **ניסי העֶבֶר**, אלו שהיו בגאולת מצרים, ואילו המקור האחרון דורשו גם על שום **ניסי ההווה** (והעתידי, כנראה³⁰), דבר שהמקורות הארצישראלים לא הזכירו. צא וראה, שהפייטן ר' יהודה הרואה ב'ניסן' שתי הוראות-דרשניות: 'ניסים'

26 ראה: איכ"ר א, טז, שאחד מתלמידי ר' יוחנן אמר לרבו: "חמית בחלמי, דאמרין לי באדר את מיית וניסן לית את חמי", ופטר לו רבו: "באדר את מיית - בהידורה של תורה את מיית; וניסן לית את חמי - נסינון לית את חמי". וכך בתנחומא, בראשית, יג [=תנחומא מהד' בובר בראשית, מ], על אחד מתלמידי ר' עקיבא: "מעשה בתלמיד אחד, מתלמידי רבי עקיבא, שנאמר לו בחלום: 'באדר אתה מת וניסן אינך רואה'... וסיפר חלומו לפני ר' עקיבא, אמר לו: באדר אתה מת - בהידורה של תורה אתה מת; וניסן אין אתה רואה - שוב אין אתה בא לידי נסיון...". והשווה לעיל, ליד הערה 22. וראה עוד לעיל, הערה 25.

27 ראה לעיל, הערה 25.

28 בפיוטו של ר' יהודה, דלעיל, ליד הערה 11.

29 מדרש לקח טוב, שמות יב, ב, מהדורת ש' בובר, ווילנא תר"מ, דף כו ע"ב. והשווה פירוש למקרא הנזכר מאסתר: "'בחודש הראשון הוא חודש ניסן', חודש שנעשו בו ניסים לאבותינו, במצרים, ועל הים, ועל הירדן". ראה: מדרש לקח טוב, אסתר ג, ז, בתוך: ש' בובר (מהדיר), ספרי דאגדתא על מגלת אסתר, וילנא תרמ"ז, עמ' 98. תודתי לידידי ר"ש נקש שהפנני למקור זה.

30 לכך שהגאולה העתידה תהיה בחודש ניסן, ראה מכילתא דרשב"י, שמות יב, מב [=ראש השנה יא, א]: "בניסן נגאלו, ובניסן עתידין ליגאל"; מסכת סופרים כא, א: "וכן לעתיד לבא, עתיד המקדש להבנות בניסן". אך איני יודע מקור חז"לי ברור שחודש ניסן מסוגל להיעשות בו ניסים בזמן הזה, היינו קודם בוא הגאולה, כפי שמשמע מלשונו של ר' טוביה ב"ר אליעזר. והשווה 'מדרש קדום בלתי ידוע לאסתר' שפירסם צ"מ רבינוביץ (נגזי מדרש: לצורתם הקדומה של מדרשי חז"ל לפי כתבי יד מן הגניזה, תל-אביב תשל"ז, עמ' 158-159), ש'אוהביו וחכמיו' של המן אמרו לו: "היהודים הללו יש להם חודש אחד שהקב"ה עושה להם בו ניסים, אין הדא הוא - לית את קאים...". והכוונה, כמסתבר, לחודש ניסן. היינו, בנקודת הזמן של גזירת המן אמרו לו 'חכמיו' שבחודש ניסן הקב"ה 'עושה להם בו ניסים', בהווה (תודתי לידידי ר"ש נקש שהפנני למקור האחרון). ושמא ניתן להבין כן מר' פינחס הכהן, המפייט: "**ניסן קבוע עשות ניסים בו** / רַגְלֵי מְבֹשֶׁר בוּ יְבוּא" (אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן [לעיל, הערה 7], עמ' 691, שו" 19-20), אם נתייחס לצלעית הראשונה כמתייחסת להווה ולצלעית השנייה כמתייחסת לעתיד. ועדיין אין הדברים חלוטים.

ו'התנשאות', ומסיע את ההוראה האחרונה הן על העבר והן על העתיד (ניסן נתנפסה בענמים / ניסן ותנפסא בגס אמים³¹), אינו משליך את ההוראה הראשונה גם על ניסי העתיד אלא אך ורק על ניסי העבר, אלו שהיו בגאולת מצרים ובאירועים אחרים מהעבר³². משמע, שבמקור המדרשי שכנראה עמד לפנינו נזכר רק שהשם 'ניסן' הוא על-שם ניסי העבר, והוא הקפיד שלא לסטות ממקורו.

אמנם אין בעל 'מדרש לקח טוב' יחיד בכך, שכן כבר רש"י, בן זמנו המבוגר, הכיר את הדרשה המורחבת, ובפירושו לתלמוד כתב: "שעל ידי נסים נקרא ניסן", כפירוש ל"ניסא מתרחשי לך", הוא הפתרון שהציע בר הדיא לרבא שחלם "אקריון הללא מצראה בחלמא" (=הקריאו לי בחלום את ה'הלל המצרי')³³. כי אם שם 'ניסן' לא ניתן גם על שום ניסי ההווה, אלו שבזמן הזה, מדוע בכלל טרח רש"י להזכיר את טעם השם 'ניסן' בפירושו לפתרונו של בר הדיא לניסים העכשוויים שיהיו לרבא? נראה אפוא, שאף רש"י הכיר את הניסוח הרחב הדורש את 'ניסן' גם על הניסים שבהווה, והבין כי בר הדיא סמך בפתרונו גם על הפרט ש'הללא מצראה' נאמר בפסח, היינו, בחודש ניסן הרומז גם לניסים שבהווה, כפי ש'הבטיח' בר הדיא לרבא בפתרון חלומו³⁴.

ואולם, על אף שדרשת 'ניסן'='ניסים', שהתייחסה במקורה לניסי העבר בלבד, התפתחה על אדמת אירופה כמתייחסת גם לניסי ההווה והעתיד, עדיין נשתמרה המשמעות המקורית בחיבור אשכנזי מאוחר יחסית, הוא 'ספר קושיות', בו פתחתי את מאמרי, המסביר ששם החודש ניתן לו "משום שבו עשה הקב"ה ניסים לישראל".

31 לעיל, ליד הערה 8, שו' 87-88.

32 ע'י לעיל, ליד הערה 8, שו' 85-86 ובביאור שם.

33 ברכות נו, א. 'הלל המצרי' הם מזמורים קיג-קיח מתהלים, הנאמרים בפסח כהודאה לגאולת מצרים. ואצטט בשלמותה את הפיסקא הנוגעת לענייננו: "אמר ליה [רבא לבר הדיא]: אקריון הללא מצראה בחלמא. אמר ליה [בר הדיא]: ניסא מתרחשי לך". ופירש רש"י (הדיבורים המתחילים מודגשים): "'הללא מצראה', הלל שאנו קורין בפסח, לפי שיש הלל אחר הקרוי 'הלל הגדול', קורין לזה 'הלל המצרי'. 'ניסי מתרחשי לך', שעל ידי נסים נקרא 'ניסן', שעל כל צרה הבאה לישראל אומרים אותו על גאולתן".

34 אמנם ברור, שאין להבין מדברי רש"י שהתלמוד הבבלי (בו הובא מעשה בר הדיא) הכיר את הדרשה 'ניסן'='ניסים'. אין כל הכרח לשרבב את המשפט 'שעל ידי נסים נקרא ניסן' כדי לפתור את חלום רבא לכיוון הניסי, שמספיק לכך הפרט 'הללא מצראה' הנאמר לאחר כל גאולה ניסית. אלא שדרכו של רש"י ויתר הפרשנים האשכנזיים-צרפתיים לפרש את התלמוד הבבלי לעיתים על-פי מסורות ארצישראליות שהגיעו לאשכנז וצרפת, שלא בהכרח היו מוכרות לבעלי התלמוד הבבלי עצמם. על תופעה זו, הרווחת יותר בקרב בעלי התוספות, ראה: א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם, ב, מהדורה חמישית מורחבת, ירושלים תשל"ו, עמ' 703-710; ע' פוקס, 'דרך ההכרעה, סמכות של טקסטים ומודעות עצמית: ההורים על דרכי הפסיקה בשלהי תקופת הגאונים', סוגיות במחקר התלמודי; יום עיון לציון חמש שנים לפטירתו של אפרים א' אורבך, ירושלים תשס"א, עמ' 121 הערה 65. תודתי לידידי רמ"מ הוניג שהפנני לשני מקורות אלו.